

Юрій КЛИМЕЦЬ

ЗЕМЛЕРОБСЬКА ОСНОВА КУПАЛЬСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ СЛОВ'ЯН

Свято Івана Купала, відоме всім слов'янським народам – складний і своєрідний феномен, у якому переплітаються магичні елементи язичницьких культів (сонця, води, рослин, померлих родичів) із пізнішими християнськими нашаруваннями; синтез раціонального і містичного; поєднання звичаїв та обрядів, де знаходять відгомін аграрні та еротичні мотиви, ілюзорні вірування і реальний досвід людини. Купальська обрядовість як компонент традиційної побутової культури зумовлена матеріальними умовами життя суспільства, своїм корінням вона сягає часів, коли поява землеробства спричинила виникнення нових світоглядних уявлень селянина-землероба. Свято Купала, як інші календарні свята, до початку ХХ ст. зберегло яскраво виражене аграрне спрямування.

Свято Івана Купала припадає на час літнього сонцестояння, і основу його становлять обряди, пов'язані з культом сонця та шануванням плодоносної сили землі. Це зумовлено тим, що “справжньою ідеєю світогляду давнього землероба стала ідея родючості”¹, виражена у великому арсеналі ритуальних дій і символів. Зокрема, одним із найважливіших компонентів у структурі купальського свята було розпалювання вогнів, які уособлювали сонце і були функціональними за своїм призначенням: їм приписували очисну, зцілюючу, захисну і запліднюючу роль.

Перестрибування через купальське вогнище – не лише традиційна форма давніх обрядів, спрямованих на очищення сумління та зміцнення здоров'я, а й рудимент архаїчних актів викликання родючості землі і сприяння врожайності поля. Так, на півночі Словаччини в ніч напередодні купальського свята молоді люди, перескакуючи через вогонь, намагалися стрибнути якомога вище – “на довгий льон”. Згідно з дією закону імітативної магії, подібне викликає подібне – високий стрибок повинен був забезпечити багатий урожай льону. Аналогічні за змістом обряди, як зазначає О.О.Потебня, побутували і в інших народів, наприклад, у чехів і у білорусів. У чехів юнаки та дівчата теж стрибали через вогонь якнайвище, щоб родили високі коноплі, а в Білорусії у купальське вогнище кидали березові гілки, і, бігаючи навколо багаття, промовляли: “Каб мой лён так вялікі быў, як гэтая хварасціна”². Актом, що сприяв родючості поля, слід вважати і кидання головешок об землю та сакральне биття землі палаючими головешками. Ці обрядово-магічні дії дотепер збереглися в пам'яті представників старшого покоління західного білоруського Полісся³.

Ідеєю плодороддя породжені також своєрідні за формою купальські звичаї та обряди, що побутували на Україні. За свідченням П.П.Чубинського, ще в другій половині ХІХ ст. реаліями купальського свята були солом'яні ляльки, які виготовляли на-

¹ Архів Інституту народознавства НАН України, ф.1, оп.2, од.зб.280 б, с.68.

² Потебня А.А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. Х., 1914. С.159.

³ Толстые Н.И. и С.М. Заметки по славянскому язычеству // Поэтика русского фольклора. Русский фольклор. XXI. Л., 1981. С.93.

передодні святкування і називали іменами дохристиянських міфологічних персонажів – Купала і Марена⁴. Привертає увагу, по-перше, що ці антропоморфні зображення одягали в жіночий одяг, а по-друге, що наприкінці купальських ігор їх спалювали або топили в річці. Приналежність солом'яних опудал до жіночої статі – це, безперечно, рудимент архаїчних світоглядних уявлень про двосторонній взаємозв'язок жіночої фертильності і родючості землі, а ритуальне розкидання попелу по полях “на врожай” – теж відгомін карпогонічної магії.

Аналогічні властивості приписували згодом купальському вогнищу хорвати і словенці. У цих народностей був поширений звичай додавати попіл із купальського багаття до зерна, призначеного до сівби, а недогорілі головні й гілки з нього нести в поля, сади, городи⁵.

Аграрне спрямування купальської обрядовості слов'ян проявляється не лише в ритуально-магічних діях, покликаних сприяти підвищенню родючості землі, а й у сфері заходів, спрямованих на захист посівів од злих сил, які, за народними уявленнями, на Купала стають особливо агресивними і небезпечними.

Спільним для слов'янської і навіть загальноєвропейської етнокультурної традиції було вірування, що в купальську ніч найбільшої шкоди здоров'ю і добробуту селянина можуть заподіяти відьми: наслати хвороби або смерть, позбавити корову молока, знищити посіви тощо. Тому зрозумілим був страх забобонного селянина перед відьмами і породжений ним комплекс захисних засобів, здатних оберекти від нечистої сили.

На основі порівняльного аналізу купальської обрядовості слов'янських народів у системі цих оборонно-захисних засобів чітко простежується первісний синкретизм культур вогню, води і рослин. У Польщі, наприклад, з метою збереження посівів од злих сил у ніч на святого Яна бігали з палаючими факелами навколо полів⁶. У гірській частині Словаччини головешки зі святоянських вогнищ кидали у грядки капусти, щоб врятувати її від згубного впливу гусені. Цей звичай побутував і в чехів північно-західної Моравії⁷.

Уява слов'ян наділяла однаковими функціональними властивостями вогонь і рослини, які, за народними віруваннями, у ніч на Купала набували особливих захисних і лікувальних якостей. Зокрема, магічні властивості приписували гілкам певного дерева. Так, поляки несли на поля галузки липи⁸, а в Україні на Купала “кожний господар ранком сидить на своєму полі в самому збіжжі, тримаючи кілька осикових галузок із листками”⁹, щоб захистити посіви від нечистої сили.

У болгар ідентичну функцію виконували виготовлені з цілющих трав купальські вінки, які жінці залишали на ніч у полі¹⁰. За народними уявленнями, ці вінки мали захистити посіви від відьом, стихійного лиха (злив, бур тощо). Українці Східної Сло-

⁴ Чубинский П.П. Труды этнографической и географической экспедиции в юго-западный край. СПб., 1872. С.195.

⁵ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. М., 1978. С.210.

⁶ Там само. С.176.

⁷ Там само. С.187.

⁸ Там само. С.175.

⁹ Зеленін Д.К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества. Пг., 1914, вып.1.

¹⁰ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. С.231.

ваччини під час бурі запалювали в печі “янове зілля”, щоб дим ішов вгору і розганяв хмари¹¹.

Своєрідність купальського свята на Україні визначає обрядове деревце (“купайло”, “купайлиця”, “гільце”) та пов’язані з ним ритуальні дії: прикрашання деревця квітами, вінками, колоссям, хороводи навколо нього. Звичаї та обряди із купальським деревцем характеризуються багатством і різноманітністю локальних варіантів, однак наприкінці його спалювали або розламували і кидали галузки та листя у грядки капусти, огірків, картоплі, посіви жита, пшениці. У ХІХ– на початку ХХ ст. ці обрядові дії мали здебільшого розважальний характер, хоч і не втратили своєї первісної ритуально-магічної семантики. На це вказують словесні примовляння, якими супроводжувався обряд: “Щоб капуста була головистою”, “Як наш Купайло був красний, щоб такі огірки вродили рясні”¹².

Аграрне спрямування яскраво виражалося і в акті обов’язкового купання обрядового деревця перед ламанням. Ритуал супроводжувався співом:

Купайла треба купати
У воді добре сховати¹³.

Цей звичай, як свідчать матеріали наших експедиційних досліджень, зберігся на Вінничині до сьогодні. У розважально-ігровому занурюванні “купайла” у воду простежуються ремінісценції первісної аграрної функції купальського свята, що й визначає його зміст.

Наведені приклади свідчать про те, що в купальських обрядах, окрім вшанування рослинності, в ролі аграрного культу виступає вода. Підтвердженням цієї думки є обряд скроплення водою полів на Купала в усіх народностей, що проживали на території сучасної Югославії (в тому числі у мусульман)¹⁴.

Сила природної стихії – води, як благотворна, так і руйнівна, викликала в багатьох народів побожний трепет і породжувала відповідні вірування, пов’язані з її вшануванням. Магічними властивостями народний світогляд наділяв і купальську росу. Пережитками цих вірувань було, наприклад, уявлення про збирання роси з колосків як про магічний засіб переманювання родючості з чужого поля на своє. Тут на Купала (Еньовден, Янювден, Іваньдень) відьми, роздягнені догола, тягнули за собою по чужій ниві фартух, щоб потім росу з нього витиснути на своєму полі¹⁵.

Чехи у минулому на день святого Яна готували ритуальну їжу – розмочене у воді смажене незріле зерно (здебільшого ячмінне)¹⁶. У даному випадку можна гіпотетично стверджувати, що приготування її саме в день святого Яна, напередодні збору нового врожаю – не що інше, як відгомін архаїчних жертвоприношень міфічному пращу з метою умилювати його. Адже в ритуально-магічній практиці всіх

¹¹ Вар’ян Н. Купальські звичаї українського населення Східної Словаччини // Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику. 1980. Зб. 9. Кн. 1. С.255.

¹² Чубинський П.П. Труды этнографической и географической экспедиции в юго-западный край. СПб., 1872. С.28.

¹³ Там само. С.27.

¹⁴ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. С.209.

¹⁵ Там само. С.229.

¹⁶ Там само. С.187.

народів зміст жертвоприношень полягає в тому, щоб задобрити надприродні сили (в тому числі й злі), здобути їхню прихильність.

Ремінісценції архаїчних жертвоприношень відчутні і в такій структурній ланці купальського свята на Україні, як обрядова вечеря. Звичай влаштовувати вечерю під час Купала зберігся ще до початку ХХ ст. на Волинському Поліссі, яке належить до однієї з найбільш архаїчних зон слов'янського світу¹⁷. Як справедливо зазначив І.С.Нечуй-Левицький, “в обряді Купайла додержалась до нашого часу ціла язичеська служба богам. Перед нами стоять два ідоли: Купайло і Марена; перед ідолами стоїть стіл з жертвами, коло стола святий вогонь; кругом вогню дівчата й хлопці справляють празник з танцями й піснями”¹⁸. Хоч деякі вчені, зокрема О.І.Соболевський, і ставили під сумнів приналежність Купала до числа божеств древньоруського Олімпу¹⁹, усе ж жертвоприношення саме в цей день є незаперечним фактом. Автор “Життя”, яке ймовірно, стало джерелом Густинського літопису, розповідає, що древньоруські племена шанувували Купала, “которого урожаю быти бога разумѣли; тому теж шаленыя и зведеные подякованья и офѣры приносили на початку жнив”²⁰.

У лужичан до середини ХІХ ст. побутував своєрідний ігровий звичай, що нагадував певні обряди в честь духа рослинності. Під час купальського свята прикрашений зеленню і квітами юнак (“Ян”) мчав на коні через усе село. Гурт молоді зупиняв його, зривав із нього вінки і квіти, які ділили між собою дівчата. Цей поетичний звичай припинив своє існування у середині минулого століття через заборону його властями. Слід зауважити (хоч це тема окремого дослідження), що з обрядами Купала послідовну боротьбу вела також християнська церква, яка проголосила давнє язичницьке свято днем народження Іоана Хрестителя.

Велику небезпеку для майбутнього урожаю становили посухи. Тому в системі ритуально-магічних дій древнього слов'янина-землероба одне з перших місць посідало викликання дощу. Розвиток, як наголошують М.І. та С.М. Толстие, йшов від оказіонального обряду, темпорально не закріпленого в часовому відношенні, тобто календарного²¹.

Обряди викликання дощу навіть у межах окремого регіону характеризуються різноманітністю локальних варіантів, надзвичайною формальною строкатістю. Не маючи змоги навіть побіжно зупинитися на кожному із різновидів цих обрядів, зазначимо, що в болгар та народів Югославії у період від святого Юрія до Петрівки часто здійснювалися ритуально-магічні обходи полів та дворів з метою викликати дощ. Обряд цей називався додола або пеперуца – від назви його головної виконавиці, і складався з таких структурних елементів, як прикрашання дівчат зеленню і квітами, обхід полів та дворів, обливання водою всіх учасниць процесії (це робила господиня), колективна трапеза²². У росіян південних областей та Сибіру побутувала традиція на свято Купала купатися й обливатися водою. У цьому звичаї слід вбачати не лише відгомін ритуалу, покликаного зміцнити здоров'я і очистити тіло, а й симбіоз антропеїчної магії та викликання дощу. “На день Ивана Купалы обливались для дож-

¹⁷ Камінський В'ячеслав. Свято Купала на Волинському Поліссі // Етногр. вісн. 1927. Кн. 5. С.17, 23.

¹⁸ Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів, 1876. С.34.

¹⁹ Соболевський А. Материалы и исследования в области славянской филологии и мифологии // Сб. отделения. СПб., 1910. С.262.

²⁰ Там само. С.259.

²¹ Толстие Н.И. и С.М. Заметки по славянскому язычеству // Поэтика русского фольклора. Русский фольклор. XXI. Л., 1981. С.97.

²² Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. С.201, 224–225.

дя”, – такі пояснення розкривають первісний зміст обливання²³. У чехів, щоб викликати дощ, у день святого Яна здійснювали обряди очищення криниць, у деяких районах це робили дівчата, в інших хлопці²⁴. Біля громадських криниць на українському Поліссі в день Купала у ХІХ– на початку ХХ ст. відбувалося богослужіння. У даному випадку архаїчна традиція вшанування води виступає в християнізованому вигляді. Зрештою, ремінісценції викликання дощу наявні і в згадуваному обряді купання деревця, яке занурюють у воду, щоб напоїти його і викликати дощ.

У купальському святі слов'ян важливу роль відігравали обрядово-магічні дії оборонно-захисного характеру, в основі яких лежить ідея замкнутого кола – символу непроникності й відвернення злих сил. Аграрні мотиви в обрядах окреслення символічного магічного кола навколо посівів визначаються виконанням імітації сільськогосподарських робіт (орання, сіяння), використання землеробської атрибутики (соха, плуг), наявністю еротичних елементів. Так, у гірській Словаччині перед днем святого Яна засівали ділянку поля пшеницею і з плугом обходили всі поля: вірили, що здійснення цього обряду відверне від посівів бурю²⁵. У росіян в день Купала дівчата обходили поля, взявши із собою горщик каші. Під час обходів вони по декілька разів зупинялися і їли кашу²⁶. У семантиці цих обрядів чітко простежується зв'язок ритуальної купальської трапези, зокрема каші як уособлення хліба, майбутнього урожаю, з аграрною магією. У білорусів теж були поширені аналогічні обряди. Їх виконувала процесія дівчат, які оборювали навколо села сохою магічне коло²⁷.

На Україні (у с. Лопатичі на Житомирщині) ще в 20-х роках нашого століття побутував обряд викликання дощу під час посухи. Чотирьох жінок запрягали в плуг, “орали” пересохлу частину річки чи болота, і на “виораному” сіяли мак. Подібно до цих превентивних ритуалів обряди, в яких відтворювався цикл сільськогосподарських робіт, були відомі і на території Східного Полісся, в Сумській та Чернігівській областях, де напередодні Купала молодь збиралася на вигоні, дівчат “запрягали” в плуг, “орали”, готуючи “грядку”, яку засаджували вкраденою капустою або іншою городиною, стрибали через грядки, водили навколо них хороводи²⁸. У семантиці цих обрядів яскраво виражене заклинання на великий урожай.

Цікаво, що аграрне спрямування проявляється в ідеї родючості, яка втілена у спільному для всіх наведених прикладів обранні на роль символічного орання саме жінок або дівчат. До речі, ритуальну трапезу під час ритуальних додол і пеперуд готувала саме вагітна жінка. Фертильність жінки асоціювалася із здатністю плодоносити, властивою землі. Згідно з архаїчними уявленнями, саме участь жінки або дівчини у виконанні ряду ритуально-магічних обрядів здатна викликати родючість землі, забезпечувати високий урожай. Отже, навіть елементи еротичного характеру, що збереглися в купальській обрядовості як окремі пережиткові релікти, за своїми первісними функціями були підпорядковані цілям матеріального добробуту землеробської общини.

²³ Соколова В.К. Весенние и летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. Начало ХХ в. М., 1979. С.244.

²⁴ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Легне-осенние праздники. С.187.

²⁵ Там само. С.187.

²⁶ Соколова В.К. Весенние и летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. С.246.

²⁷ Романов Е.Р. Древний русский сборник. Вильно, 1912. Вып.8. С.209–210.

²⁸ Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 280б, с.133.

З турботою про майбутній урожай також генетично пов'язані різноманітні прикмети, ворожіння на свято Купала, відомі багатьом слов'янським народам. Первісною причиною їх виконання була об'єктивна потреба знати долю врожаю, від якого головним чином залежав добробут селянина. Про це свідчать агрономічні рецепти та поради, що побутували у слов'янських народів. Поляки, наприклад, вважали, що в день Купала треба обкопувати капусту, що забезпечить її врожайність, зв'язувати зелені стрілки цибулі, від чого вона, мовляв, краще ростиме тощо²⁹.

Ворожіння (мантика) теж належить до сфери марновірних уявлень, що задовольняли психологічну потребу давнього землероба передбачити долю врожаю. Так, у народів Югославії побутувала традиція висівати жменю пшениці і згодом спостерігати за її ростом. Зелені густі сходи віщували добрий врожай, а миршаві – навпаки³⁰. Віра в прикмети та ворожіння, на думку С.А.Токарева, – один із давніх, якщо не найдавніший компонент календарної обрядовості. Зокрема, в купальських колективних ворожбах збереглися пережитки сільської общини³¹. Аграрне спрямування купальських гадань виражене в обряді болгарських пеперуд, одним із компонентів якого було ворожіння ситом, яке котили по землі: сито, що впало дном до землі, віщувало неврожайний рік, а дном догори чи ребром – багатство і достаток. Використання сита, що символізувало достаток, дослідники пояснюють призначенням його просіювати муку, а також омонімістю у слов'янських мовах слова “сито” як іменника і прислівника³².

Із уболіванням за врожай пов'язані й інші купальські ворожіння, наприклад, у болгар. Рано-вранці у день Купала обхід джерел і криниць здійснювали процесії дівчат на чолі з маленькою дівчинкою, яку називали Єневою булею (Єнева буля – дружина міфічного Єня, в образі якої персоніфікувалося явище літнього сонцестояння). Біля води Єневу булю традиційно запитували, чи буде цей рік урожайним і при цьому бризкали водою (вгору). Дівчинка давала відповідь³³. У пережиткових формах ці обряди збереглися й до нашого часу, втративши, зрозуміла річ, свою первісну аграрно-магічну функцію і перетворившись на предмет розваг та ігор.

Землеробську основу свята Купала у слов'ян засвідчують і пісні, якими супроводжувалися купальські обряди. У росіян Смоленщини в Іванів день хлопці та дівчата ходили по селу і перед кожною хатою співали побажання господареві та його сім'ї:

Роди, боже, чистое жито,
Колосисто, ядренисто³⁴.

М.В.Гоголь записав пісню, в якій звучать мотиви хліборобської праці:

На Івана, на Купала що Іван діє?
– Гречку сіє.
У нашої гречки гарні вершечки³⁵.

²⁹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. С.201.

³⁰ Там само. С.211.

³¹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. М., 1983. С.66.

³² Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. С.225.

³³ Там само. С.231.

³⁴ Соколова В.К. Весенние и летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. Начало XX в. С.246.

³⁵ Песни собранные Н.В.Гоголем. СПб., 1908. С.157–158.

Звертаючись до “святого Яна”, українці Східної Словаччини у день Купала словами пісні просили:

Яне, Яне, сятый Яне,
Осяти нам шире поле,
Шире поле і ялини,
Яре жито, озимини.

Уся пісня – своєрідне закликання сприяти врожайності сільськогосподарських культур, в переліку яких є жито, пшениця, горох, ячмінь, гречка і навіть петрушка³⁶.

З усього викладеного можна зробити висновок, що загальна семантика і первісна основа купальської обрядовості слов'ян полягала у прагненні принести щастя, забезпечити матеріальний добробут, у бажанні виростити урожай і оберігти його від реальної небезпеки (град, злива, засуха), так і від уявної (чаклуни, відьми тощо). Наявність спільних елементів у купальській обрядовості слов'ян свідчить не про заповнення, а про той факт, що однакові обставини породжують подібні світоглядні уявлення та вірування. Ще М.Костомаров писав, що “в давнину слов'янські племена в основах свого духовного життя мали однакові вірування, звичаї і релігійні обряди”³⁷. Дослідження землеробської основи купальського свята підтверджує генетичну спільність і типологічну однорідність етнокультурних явищ у духовному житті слов'янських народів.

³⁶ Вар'ян Н. Купальські звичаї українського населення Східної Словаччини // Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику. 1980. Зб. 9. Кн. 1. С.259.

³⁷ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. 1961. Янв. С.136.